
اصلاحات ارضی

مجموعه گوشه‌هایی از تاریخ معاصر ایران ۶۰

نویسنده: رسول مهربان

www.ketab.ir

سرشناسه: مهريان، رسول، ۱۳۱۴.

عنوان و نام پديدآور: اصلاحات ارضي / رسول مهريان.

مشخصات نشر: تهران: افکار جديد، ۱۳۹۸.

مشخصات ظاهري: ۲۲۵ ص.

شابک: ۹۷۸-۶۲۲-۶۳۷۴۵۲-۱

وضعيت فهرست نويسي: فيبا

يادداشت: بالاي عنوان: گوشه هايي از تاريخ معاصر ايران.

عنوان ديگر: گوشه هايي از تاريخ معاصر ايران.

موضوع: اصلاحات ارضي - ايران

موضوع: Iran. Land reform

رده بندي كنگره: HD۱۳۳۳

رده بندي ديويي: ۳۱۵۵/۳۳۲

شماره كتابشناسي ملي: ۶۰۱۵۷۸۲

سازمان اسناد و کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران

اصلاحات ارضی

مجموعه گویا های تاریخ معاصر ایران ۶۰

نویسنده: رسول مهرپور
مقدمه: فریبرز رئیس دانا
مدیر تولید: احسان طالبی
نمایه ساز: زهرا صدقی

چاپ و صحافی: پردیس دانش
نوبت چاپ: اول ۱۳۹۹
شابک: ۹۷۸-۶۲۲-۶۳۷۴-۵۲-۱
تیراژ: ۳۰۰ نسخه

نشانی: خیابان نواب صفوی شمال، نبش آذربایجان، جنب ایستگاه متروی نواب،
برج گردون، ورودی شمال، طبقه ۹، واحد ۹۰۳
کدپستی ۱۳۱۹۶۵۳۸۸۶ - تلفن دفتر و دورنگار: ۶۶۳۸۳۳۱۸

کلیه حقوق این اثر برای ناشر محفوظ است.

 nashreafkar@gmail.com
 @nashrafkarr
 nashreafkar
 Fidlbo.com/nashreafkar
 Taaghche.ir/nashreafkar

فهرست مطالب

۵	مقدمه: مشارکت در بحث نتایج اصلاحات ارضی
۱۵	فصل یکم: شرحی بر مناسبات ارضی
۱۵	۱. شرحی کوتاه از مناسبات ارضی در قرن ۱۹ و ۲۰ در ایران
۲۹	۲. تأثیر انقلاب مشروطیت بر مناسبات ارضی
۳۲	۳. تشدید مناسبات سرمایه‌داری در دهه ۱۳۹۹ پس از کودتای ۱۲۹۹
۴۳	۴. تحولات ارضی پس از شهریور ۱۳۲۰
۴۸	۵. لغو رسم بیگاری و سیورسات در دولت مکی دکتر مصدق
۶۱	فصل دوم: مقدمه‌ای بر اصلاحات ارضی
۶۱	۱. رشد سرمایه‌داری وابسته و تبعات آن
۶۷	۲. دولت آمریکا و اجرای طرح والت ویتمن روستو
۷۸	۳. فشار دولت آمریکا برای اجرای طرح روستو در دولت‌های آتلا و ریضاامامی
۸۷	فصل سوم: فرمان اصلاحات ارضی
۸۷	۱. اصلاحات ارضی در دولت امینی
۴	۲. مبنای کار اصلاحات ارضی
۱۰۸	۳. چگونگی تدارک قانون اصلاحات اراضی ایران
۱۲۳	فصل چهارم: مراحل اجرای اصلاحات ارضی
۱۲۳	۱. مرحله اول اصلاحات ارضی
۱۳۱	۲. کناره‌گیری امینی
۱۳۸	۳. مهار اصلاحات ارضی به دست شاه
۱۴۳	۴. کنگره شرکت‌های تعاونی روستائی

۱۵۸	۵. گند شدن و توقف کار اصلاحات ارضی
۱۶۸	۶. تحول در نظام زمینداری
۱۷۴	پیوست‌ها
۱۷۴	۱. مختصری از شیوه مزارعه و مساقات
۱۷۸	۲. اسناد علنی شده دولت آمریکا، تاریخ پهلوی و لابی سانسور
۱۹۳	۳. بخشی از کتاب مسئله زمین در صحرای ترکمن
۱۹۹	کتاب‌شناسی
۲۰۷	نماینه

مشارکت در بحث نتایج اصلاحات ارضی

مجموعه نوشته‌ها، در تاریخ معاصر ایران حاصل پژوهش و نوشته رسول مهربان - فعال اجتماعی، فراموشی و سیاسی مجرب و پیشینه‌دار - است. کتابی که در دست من است، جلد ششم از گزیده‌هایی از تاریخ معاصر ایران؛ اصلاحات ارضی نام دارد. به دو دلیل خواستم این کتاب را بخوانم و نقدی یا شرحی بر آن بنویسم. دلیل اول، علاقه من به آقای مهربان است که خودشان بارها مرا مورد لطف و تشویق قرار داده‌اند و چند بار از ایشان دیده‌ام و شنیده‌ام که اهل نقد و بحث و تبادل نظر است، زیرا در حوزه‌های سیاسی و اجتماعی - و البته تاریخ - این روند را بسیار ضروری و مفید و آموزنده می‌داند. لذا تصمیم رزایی به آموزش و آگاهی اجتماعی از خود نشان داده‌اند. دلیل دوم، علاقه من به بحث «اصلاحات ارضی» است. خود این موضوع، چهار دلیل دارد: یک، علاقه ویژه و ضروری من به تاریخ معاصر ایران در جهت شناخت و آموزش و کنش سیاسی و اجتماعی. دوم، تأثیر جدی و انکارناپذیر اصلاحات ارضی در روندهای اجتماعی - اقتصادی و سیاسی بعدی؛ چنان که بی‌راه نیست اگر آن را یکی از چهار یا پنج واقعه مهم تأثیرگذار در روندهای اقتصاد سیاسی کشور پس از انقلاب مشروطه بدانیم. سوم، این واقعیت که خود من در دهه چهل به اولین مرحله بلوغ و آگاهی سیاسی پا

گذاشتم و اثر اصلاحات ارضی را در فعالیت‌های مربوط به دوره جوانی و نوجوانی خود در پیش و پس از آن دوره می‌دیدم. و بالاخره چهارم، پدر من مالک نه‌چندان بزرگ و اجاره‌دار نسبتاً بزرگ و اهل روستای ابراهیم‌آباد دشت قزوین بود. دشتی که دوره‌ای تقریباً طولانی را در آن گذراندم — و در آستانه این اصلاحات به دلیل درگیری‌های اجتماعی به زندان افتاد، اما به راحتی مشمول برنامه و قانون اصلاحات ارضی و اجرای آن شد. اساساً اصلاحات ارضی در مسیری بسیار آرام و هموار — صرف نظر از هیاهوهای تبلیغاتی دولت وقت، که آن را زیاد تکرار نشد — طی طریق کرد و با این حال، شور و صف‌ناپذیر ما در دهه چهل و سی از آن، که از آموزش یاران جزنی بهره می‌برد، بر بنیاد تحول در حال وقوع جمعه بود.

نویسنده، در این کتاب که باهرانه — اما نه همیشه موفق — به ایجاز نوشته شده است، از همان آغاز می‌گوید که هدفش تمرکز بر چیزی است که «اصلاحات ارضی و انقلاب شاه و مردم» نامیده می‌شد و سال‌های ۱۳۴۰ (سال آغاز اجرای قانون) تا ۱۳۴۵، یعنی در کابینه علی‌امینی و اسداله علم را دربر می‌گرفت. با این وصف، او می‌گوید: «شرح و تبیین احوال مالکیت بر زمین، خود کتاب دیگری است» (ص ۶). اما لازم است زمینه اجرای اقتصادی و سیاسی نیمه اول دهه چهل هرچند موجز، بیان شود.

بر اساس بررسی‌های پژوهشگران بزرگی چون سلطان‌زاده ایرانی‌سکی و باولوویچ، نویسنده نشان می‌دهد که در طول دو قرن پیش از اصلاحات ارضی، کشاورزی ایران به مدار «اقتصاد جهانی» کشیده شده بود. با ورود به این مدار بود که سرمایه‌داران شهری (البته بهتر بود او به دلیل غیاب سرمایه‌داری انسجام‌یافته و سلطه سرمایه تجاری، می‌گفت «بازاریان») و رباخواران و بازرگانان عمده شتابان شروع به خرید زمین از تیول‌داران و مالکین مختلف

کردند. با کالایی شدن شمار زیادی از محصولات کشاورزی و تبدیل کشت معیشتی به کالا، ورود سرمایه به عرصه روستاها نیز تسهیل شد.

نویسنده البته بر خرید املاک و زمین‌های کشاورزی - املاک شاهزادگان و روستاهای موقوفه و جز آن - از سوی کسانی که ملاک بوده و در روستاها سکونت داشتند، تأکید می‌کند. اما واقعیت این است که شکل تازه نظام ارباب - رعیتی، بر بنیاد مالکیت زمین، بلکه امتیاز اربابی و نوعی سرقفلی مسلط بر نسق داری (صاحبان سهم ثابت انواع آب در میان روستانشینان) قرار داشت. چه بسا اربابان که اساساً زمینی را مالک نبودند، اما «بهره مالکانه» در نظام «سه کوت» معادل یک سهم مرسوم و غالب و در نظام «پنج کوت»، معادل یک‌پنجم محصول غالب - مثلاً گندم - جو - از آن خود می‌کردند.

منطق نوبورژوایی بر اربابی غالب بود. حق اربابی آنان با پول رایج در کشور ارزشی داشت که این ارزش باید در دوش سودی متعارف در بازار نیمه‌جان پولی را دریافت می‌داشت. توصیف نظام پنج کوت - بر اساس پنج عامل زمین، آب، بذر، گاو، کار (صفحه ۸) البته جامع و مانع نیست. زیرا اربابان نه چهار - پنجم، بلکه سهم کمتری می‌گرفتند. در نظام سه کوت، آن پنج عامل سهم می‌شدند. بنابراین، پایه‌های پنج‌گانه تولید درست بود، ولی همه‌جا مصداق درست، فاعله یکسانی برای سهم ارباب به دست نمی‌داد. اراضی کشت دیم (اکثراً در اراضی مرسوم به «صحرا») نیز معمولاً بالمناصفه نبود و از همان نظام غالب - هرچه بود - بی‌بهره می‌کرد.

نویسنده به درستی و با ایجاز در مورد جنبه‌هایی از نظام بهره‌برداری گذشته بحث کرده است: تیول‌داری، اقطاع، نظام مالکیت ایلی و شبانی (مشاع) مالکیت اشراف (خوانین) و از همه مهم‌تر، مالکیت پادشاهان (بعدها در زمان قاجار به خالصه‌جات تبدیل شد). مالکیت خصوصی در گذشته ایران شکل خاص فئودالی اروپایی را نداشت و وجه غالب نبود. شماری از اربابان مانند قوام‌الملک شیرازی،

ذوالفقاری‌ها، ناصرالملک قره‌گزلو، سپهسالار تنکابنی، سپهبدار رشتی، شوکت‌الملک، فرمانفرما و همانند آن‌ها، از گذشته‌های دور ارباب بودند و ملک یا در واقع حق اربابی خود را از نظام تیول‌داری سابق و انتقال منابع از دربار به دست آورده بودند. بزرگ‌مالکان یا اربابان بزرگ، در آستانه اصلاحات ارضی، چه زمین‌دار چه ارباب بی‌زمین، در واقع در اواخر قرن نوزدهم و اوایل قرن بیستم (و نه بعد از آن)، بر حدود ۷۵ درصد از اراضی کشاورزی سلطه داشتند. آنها همیشه در پناه پادشاه و نظام سیاسی قرار داشتند. حتی در دوره رضاشاه نیز آن‌ها در زیر «بطرّه» پناه گرفتند و حتی کسانی توانستند املاک و روستاها (دو پدیده متفاوت را به نام خود ثبت کنند. تصرف و مالک شدن دهات و ثبت آن در دوره رضاشاه که سازمان ثبت اسناد قدرت و موقعیت قانونی و سیاسی یافت، رواج داشت. روش «سیورسات» شامل دریافت برنج، کره، هیزم، علوفه بیابانی، شیر، بزغاله و حتی حتی حیواناتی که از در کش آشپزخانه رعیت بیرون می‌آید — می‌شد و حتی در مواردی بخشی از سیربهای دختران را به مالک منتقل می‌کرد. البته این سیورسات همه‌جا عمومیت نداشت، اما در مواردی برقرار بود. «بیگاری» یا کارکردن مجانی برای ارباب نیز رواج داشت. این‌ها به‌خوبی توسط نویسندگان مورد اشاره قرار گرفته‌اند. اما توجه داشته باشیم که در آستانه اصلاحات ارضی، اربابان در واقع تضعیف، بدهکار، زمین‌گیر و بی‌پول شده بودند و شماری از امتیازهای پیشین را از دست داده بودند.

در کتاب *مالک و زارع*^۱ خانم لمبتون (و نیز کتاب *اصلاحات ارضی*^۲ او که تقریباً به‌تمامی به سفارش شاه تألیف شد) آمده بود که اساس مالکیت ارضی در

۱. *مالک و زارع در ایران*، میس آن لمبتون، ترجمه منوچهر امیری، نگاه ترجمه و نشر کتاب،

ایران پیش از اصلاحات ارضی، مالکیت بزرگ فئودالی (در حدود ۴۰۰ تا ۵۰۰ «فئودال» به زبان و باور او) بود. بر آن اساس، این تصویر به وجود می‌آید که شاه علیه این فئودال‌ها دست به انقلاب زد و اراضی را گرفته، بین ۲ تا ۳ میلیون خانوار دهقانی تقسیم کرده است. دکتر محمدقلی مجد (بر اساس گفت‌وگو با *فصلنامه تاریخ معاصر ایران*)^۱ در کتابی بر بنیاد اسناد منتشر شده وزارت خارجه آمریکا نشان می‌دهد که نظر لمبتون نادرست بود و در زمان محمدرضاشاه ۸۰ درصد اراضی در اختیار ۲ تا ۳ میلیون خرده‌مالک قرار داشت، اما در کنار آنان بزرگ‌مالکان و در رأس آن خود شاه، که میراث‌دار غارت زمین‌ها از سوی رضاشاه بود، نیز حضور داشتند (نک: ضمیمه شماره ۲ کتابی که در دست دارید). با این وصف، قبل از که دای ۲۸ مرداد، بنا به اسناد جمع‌آوری و منتشر شده توسط حزب توده ایران، به نفع زمین‌داران به خوبی آنها را گردآوری کرده است، نظام سیورسارت و بیگاری و دلت‌اراضی، فشارهای مادی و روحی، تعدی به ناموس رعایا و جز آن رواج داشته است. این وضع زمینه‌های مساعدی برای شکل‌گیری و رشد حزب توده ایران و نیز جریان‌های سیاسی‌ای چون فرقه دموکرات را پدید آورد. واقعاً از میانه دهه بیست قرن چهارم نورشیدی و به‌ویژه پس از جهش‌های سیاسی سوسیالیستی و ملی و تحول‌جیاسم بعد از کودتا، این نظام همراه با تضعیف اجتماعی طبقه ارباب رو به افول گذشته است. با به‌هم‌ریختن نظام اجتماعی، بنا به آنچه نویسنده از مشاهدات اشخاص مختلف می‌نویسد، از ستم و

→

۱. اصلاحات ارضی در ایران، آن لمبتون، ترجمه مهدی اسحاقیان، انتشارات امیرکبیر، تهران،

۲. *فصلنامه تاریخ معاصر ایران*، «گفت‌وگو با دکتر محمدقلی مجد»، شماره ۲۵، ۱۳۸۲.

تعدی بی حد خاندان قاجار، به‌ویژه در آذربایجان، برمی‌خاست. این ستمگری، در کنار آغاز جنبش سوسیالیستی در روسیه و آذربایجان، خود آغازگر بینش نوین اجتماعی و تصمیم محمدرضاشاه برای اصلاحات ارضی کنترل‌شده خود بود، که البته در آن میان، املاک و دارایی‌های فراوان او را نیز نجات می‌داد.

در اواخر فصل اول این کتاب، قسمتی به مسئله ارضی، املاک شاه و دست‌های دکتر مصدق در این مورد اختصاص یافته است. این قسمت البته دارای چند محدودیت است. حدود بحث‌های بی‌استدلال و بی‌پایه است که معمولاً از سوی حزب رده‌ای مطرح می‌شده است. موضوعاتی بر اساس برخی کوتاهی‌ها یا اشتباه‌های برخی وزرای دولت ملی، از سوی نویسندگان مطرح شده است (مثلاً این که امیر تیمور دلال، وزیر کشور مصدق، چون خود از خوانین خراسان بود، با کمک دسته‌جات اراذل به براندازی دهقانان افتاده است، درحالی که مصدق اساساً چنین اجازه‌ای را به اعضای دولت نمی‌داد). اما به جز این چند مورد، قسمت آخر از فصل یکم دارای بحث‌های روشن و منصفانه و مستدلی است که سیاست‌های عدالت‌خواه و دموکراتیک مصدق را در مورد دهقانان و نیز املاک پهلوی (۶۰۰۰ قصبه) به‌اختصار مطرح می‌کند. بررسی سورسات و بیگاری؛ دریافت ۲۰ درصد از سهم مالکانه به‌نفع زارع و روستایی و نیز برخورد درست و قاطع دکتر مصدق در کنترل شاه برای بهره‌برداری از املاک غریبه‌ها - روشی که درآمد فراوان برای شاه ایجاد می‌کرد - به‌خوبی در کتاب آقای مهرگان منعکس شده است.

فصل دوم این کتاب بیشتر به نقش و سیاست آمریکا در برنامه اصلاحات شاه - یعنی همان انقلاب سفید شاه و مردم - به‌ویژه در مورد اصلاحات ارضی پرداخته است. این فصل در نهایت ایجاز، تحلیلی درست از واقعیت مربوط به نقش آمریکا در این اصلاحات را برای پیش مقابله با کمونیسم نشان می‌دهد. در

این فصل می‌خوانیم که شرایط اقتصاد سیاسی سرمایه‌داران قدیمی به نام بورژوازمالک، موجب روی‌گردانی مالکان و خرده‌مالکان از فعالیت کشاورزی شد. تدبیر سرمایه‌داری کمپرادور نیز در همین راستا بود تا اقتصاد را وارد مرحله‌ی تازه‌ی مالی و صنعتی و شهرنشینی (با استفاده از نیروی کار ارزان مهاجر) کرده و انتقال دارایی بورژوازمالک‌ها به صنایع وابسته را میسر سازد. در واقع، به‌جز خوانین قدیم، نمایل عمومی در سیستم ارباب-رعیتی نیز همین بود. از سال ۱۳۳۸ به بعد، فرس املاک شماری از مالکان و روستاهای متعلق به شاه، به بانک عمران (که در واقع بانک ماه‌رد) شروع شد. منابع به شهرها، خانه‌سازی، برخی صنایع پایه‌ای با تکرارشی ردی‌پایین و جز آن انتقال یافتند. بانک عمران فروش املاک به کشاورزان به صورت قسطی (۸ ساله و با بهره ۱۲ درصد) را در دستور کار قرار داد.

نقش بانک عمران در اصلاحات ارضی بنا به برنامه‌ی راهبردی آمریکا و برنامه‌ریزی و اجرای دقیق و سنجیده، مبنی بر حسن ارسنجانی، به بانک کشاورزی واگذار شد. ارسنجانی به زیربوم نظام ارباب-رعیتی واقف بود؛ در واقع نظام نسق را می‌شناخت و آن را پایه‌ی اصلاحات ارضی قرار داد که در کنار رویکرد اصلاحات، از خواست آمریکا در جهت زمینه‌سازی و نو سازی به نفع امپریالیسم تبعیت می‌کرد. آقای مهربان نشان می‌دهد که چگونه امپریالیسم آمریکا از زمان «اصل ۴» ترومن برای اجرای طرح یا بدیلی که به موجب بهره‌برداری از بازار گسترده ایران شود، شتاب داشته است. آمریکا در زمان کودی و با مشاوره‌ی والت ویتمن روستو به اجرای مجدانه‌ی اصلاحات و پشت سر گذاشتن چندین قانون تقسیم اراضی، تحدید مالکیت و اصلاحات ارضی پرداخت. این فصل از کتاب گوشه‌هایی از تاریخ... را بسیار آموزنده یافتیم.